

Zware tijden: eind 19^e en begin 20ste eeuw

Door: Jan Leeuwenhoek

14 november 2023

Voorzitter Ab Stikkelorum heet de aanwezigen welkom. Vanavond hebben we een interessant onderwerp te pakken, nl. armoede in Leiden in de 19^e eeuw. Een aantal leden zal Leidse voorouders uit die tijd hebben. Cor Smit, bekend als stadshistoricus van Leiden, weet er veel van – hij heeft er ook een proefschrift over geschreven - en neemt ons vanavond hierin mee.

Cor trapt af met een verhaal uit die tijd (van een lerares van de Leidse armenschool); een verhaal over het gezin Best. Hun schoolgaande dochter wordt binnenkort 12 jaar oud. Wat daarna te doen? Naar school gaan is niet meer verplicht. Ze mag gaan werken, maar kan ook bv. nog een jaar naar school gaan. Vader zegt: “Ze hoeft niet meer naar school; ze weet nu al meer dan ik....” Als ze werkt verdient zij 2 gulden in de week. Moeder zou wel willen dat ze nog een jaar naar school gaat, maar er wordt toch besloten dat ze gaat werken. Er werd een werkschort gekocht en ze ging naar de fabriek. De armoede in het gezin blijft, maar wordt een pietsje verlicht door het werken van de dochter.

Als je kijkt naar de **economische situatie**: in de 18^e eeuw was er eigenlijk alleen maar achteruitgang. In de 19^e eeuw ging het ook slecht. De kindwet van Van Houten uit 1875, waarin kinderen “pas” in fabrieken mochten werken als ze 12 jaar oud waren, maakte het beter voor kinderen.

Maar nog even terug naar de eerste helft van de 19^e eeuw: in 1816 was er een vulkaanuitbarsting in het huidige Indonesië. Gevolg was dat er gedurende twee jaren veel stofwolken in de lucht zaten, ook bij ons, met als gevolg twee zomers van misoogsten en honger. Men was immers vooral afhankelijk van de natuur. In de periode 1840-1848 was er de beruchte aardappelziekte. We kennen dat vanuit Ierland - veel mensen vertrokken naar Amerika - maar die ziekte was er in heel Europa, dus ook bij ons. Aardappelen waren het hoofdvoedsel. Het vormde de warme maaltijd van de arbeiders tussen de middag, soms met een beetje vet erbij. Eenzijdig en ook veel honger dus.

Na 1850 werd de economische conjunctuur belangrijker door de start van de industrialisatie en werd de afhankelijkheid van de natuur minder. En er was een verbetering van de opbrengst uit landbouw en veeteelt. De voedselprijzen werden lager zodat er meer inkomen overbleef voor andere noden.

De **gelaagtheid** van de Leidse bevolking was in 1851:

3% gegoeden (zoals notarissen, hoogleraren)

30% middengroepen (6 % fabrikanten, eigenaars van grotere bedrijven en 24% kleine burgerij, de minvermogenden, zoals timmerlieden en schoenmakers)
67% volksmassa, de onvermogenden.

De volksmassa kan weer in drie groepen worden verdeeld:

-Schoenenaristocratie: de werklui die enige positie hadden bv. als groepsleider. Zij konden zich leren schoenen veroorloven.

-Klompoproletariaat, een grote groep.

-Lompenproletariaat, eveneens een grote groep.

Gedurende de hele 19^e eeuw veranderde de gelaagdheid maar weinig. Alleen werd de groep gegoeden iets groter en de middengroepen iets kleiner. De 2/3 volksmassa bleef bestaan.

In de 19^e eeuw waren er veel **bedelaars**. Veel gegoeden wilden hen liever niet op straat zien. Bij sommigen was er een nobeler motief: helpen om betere burgers te worden. Een initiatief was de oprichting van de Maatschappij voor Weldadigheid. Landelijk maar ook plaatselijk waren er dergelijke organisaties. Bedelaars werden van straat gehaald en gebracht naar de Drentse veenkoloniën. Er bleef wel de bedeling voor de overige armen. Dat was zeer karig; alleen in natura zoals brood (bruin en rogge), wat de hoofdmoot van de ochtendmaaltijd en de avondmaaltijd was. Er is eens uitgerekend dat dit 600 kilocalorieën per volwassene per dag opleverde, terwijl er zo'n 2000 kilocalorieën nodig is. Er was ook een streng en moreel toezicht op de armen. Ze moesten – in het midden van de eeuw - verdwijnen uit de grote kerken. De protestante armen (70% van de armen) moesten naar de Bethlehemkerk aan de Lammermarkt gaan. Na hun kerkbezoek kregen ze een bewijsje mee, waarmee brood kon worden gehaald. In de lange depressie van 1865-1890 werd 20 à 25% van de Leidse bevolking bedeed. Soms was dat voor het hele jaar. Soms was er wel werk in de zomer en behoefde er alleen in de winter te worden bedeed; seizoenswerkloosheid.

De **industrialisatie** in de 19e eeuw: in 1816 was in Leiden de eerste stoomfabriek voor wol. In 1850 werkte 2/3e van de fabrieksarbeiders in stoomfabrieken. Er ontstonden ook nieuwe industrieën door de komst van de stoommachines, zoals de grofsmederij (in Leiden in 1835). De eerst stedelijke gasfabriek in Leiden was in 1848. Toen konden bedrijven doordraaien als het donker was.

Cor geeft aan, dat er rond 1860 sprake was van een veelzijdige industrie in Leiden, lang niet alleen maar textiel. Leiden werd bv. de grootste stad in Nederland waar voedselconserven werden geproduceerd. Op enig moment werkten zo'n 500 vrouwen hieraan: ze haalden groenten op, maakten die schoon en brachten de schone groente naar de conservenfabriek.

Door de mechanisatie ging veel werk verloren. Veel getrouwde vrouwen werkten thuis als spinster en konden zo tussen alle andere thuiswerkzaamheden wat bij verdienen. Zij verloren hun werk door deze mechanisatie en het was hen niet geoorloofd om buiten te werken, bv. in de fabrieken. Daar werkten alleen meisjes en jonge vrouwen. In 1864 was er een onderzoek bij textielarbeiders met de vraag hoe oud ze waren toen ze begonnen met werken. 40% begon al toen ze jonger waren dan 10 jaar. En 23% op hun 10^e of 11^e verjaardag.

*Thuisnaaister ca.
1900
Beeldbank ELO*

Het **onderwijs** was gelaagd. Het laagste was de armenschool, waar onderwijs gratis was, meest zo'n 2 uur per dag. Na ca. 1840 werden deze scholen minder bezocht, want ook jonge kinderen gingen de fabrieken in. Dat kantelde weer enigszins de goede kant op vanaf 1857, toen er de plicht voor onderwijs kwam, 25 uur per week. Maar dat werd niet altijd nageleefd. Na 1874 - kindernetwet Van Houten - werd de schoolplicht veel meer nageleefd; zo'n 97% van de kinderen ging naar school, geeft Cor aan.

Gezondheid: De grachten waren open riolen. De armoede was groot en de behuizing slecht, vooral in de poorten bij de steegjes. Soms was er maar één toilet per tien huizen. De cholera diende zich diverse malen aan in de periode 1832-1866. Geen wonder dat de levensverwachting laag was. Vooral de sterfte op jonge leeftijd was groot: 40% van de kinderen werd niet volwassen.

De Leidse Duinwater Maatschappij werd in 1877 opgericht, maar het duurde tot 1900 voor er overal water was in de stad. Pas vanaf de jaren '90 kwamen er

ziekenhuizen voor iedereen. Belangrijk was ook de start van de wijkverpleging, met zorg dicht bij huis.

Als we zo in het begin van de 20^e eeuw komen wordt het dus wat beter, zegt Cor. De woningbouwverenigingen gingen goede woningen bouwen en er kwam meer aandacht voor ontplooiing, zoals het bouwen van het Leidse Volkshuis. Hij eindigt zijn betoog met het laten zien van de cholerakaart van Leiden. Die geeft helder aan in welke buurt van Leiden het goed toeven was en waar het slecht was.

Ab dankt Cor Smit hartelijk voor zijn lezing. Het is een aangrijpend verhaal over een zware tijd. Voor veel genealogen geeft dit extra informatie over hoe hun voorouders leefden. Het is ook andersom, geeft Cor aan: met toevoeging van genealogische gegevens kan je ook de sociale geschiedenis scherper zichtbaar maken.